

Δ΄

*Ιδιαίτερες πτυχές της τοπικής
εκπαιδευτικής ιστορίας*

*Εικόνα 1.
Δημοτικό Σχολείο Ιθάκης, 1932. Αρχείο Σταύρου Πεταδά - Νικόλαου Μαρκάτου.*

Τοπική Ιστορία και Σχολείο

Σοφία Μπρισένιου

Εισαγωγή

Το μάθημα της Γενικής Ιστορίας αποβλέπει στην προσέγγιση και κατανόηση των διαφορών όψεων της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά το παρελθόν.¹ Η ιστορία βοηθά τον μαθητή να συνειδητοποιήσει την διάσταση του χρόνου (χθες, σήμερα, αύριο), να αποκτήσει συνείδηση της πραγματικότητας, προκειμένου να είναι σε θέση να επεξεργαστεί τα ιστορικά φαινόμενα. Έτσι, με τη συνείδηση της ιστορικότητας θα μπορέσει να συνδέσει τον κόσμο του με την ιστορία και να οικοδομήσει τη δική του ταυτότητα. Η συνείδηση της ταυτότητάς του θα του επιτρέψει να διακρίνει και να επεξεργάζεται μέσα από τη γνώση ιστορικών γεγονότων το καλό από το κακό, το λάθος από το σωστό. Εκτός από την ηθική συνείδηση θα ευαισθητοποιηθεί επίσης στα διάφορα πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα και θα αποκτήσει κοινωνική συνείδηση για την κοινωνική διαστρωμάτωση, τη φτώχεια, τον πλούτο, την οικονομία, την εκμετάλλευση, την αλληλεγγύη κ.α. Με τις γνώσεις που θα αποκτήσει θα μπορέσει να συνειδητοποιήσει τις ατομικές και τις συλλογικές ευθύνες. Η ιστορία ως επιστήμη καταγραφής και ερμηνείας των γεγονότων του παρελθόντος προετοιμάζει τον άνθρωπο και ιδιαίτερα τους νέους για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του παρόντος και την πληρέστερη προετοιμασία του μέλλοντος, συμβάλλοντας στην αυτογνωσία και τον αυτο-

προσδιορισμό τους. Τέλος, η διδασκαλία της ιστορίας οφείλει να οικοδομεί την κριτική στάση και σκέψη του μαθητή και να τον καθοδηγεί στη διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης. Ακριβώς σε αυτή τη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης συμβάλλει και η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας και εδώ έγκειται η μορφωτική αξία της.

Με τον όρο τοπική ιστορία εννοούμε την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας μας, δηλαδή ενός περιορισμένου γεωγραφικού χώρου, που είναι γνωστός και οικείος και ως εκ τούτου το ιστορικό υλικό που προέρχεται από αυτό το άμεσο περιβάλλον του μαθητή, μπορεί να μελετηθεί και να κατανοηθεί εύκολα. Οι παιδαγωγικές διαστάσεις της τοπικής ιστορίας μπορούν να περιοριστούν σε τρία κριτήρια: τον προσδιορισμό του τόπου, την περιγραφή των θεματικών πεδίων που θα μας απασχολήσουν και την μεθοδολογική προσέγγιση.

Η ιστορία των Ιονίων Νήσων προσφέρεται για διδασκαλία τόσο στους μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου όσο και στους μαθητές του Γυμνασίου, γιατί είναι πλούσια όχι μόνο σε ιστορικά-πολιτικά γεγονότα, αλλά και σε πνευματικές δημιουργίες, στην τέχνη, το θέατρο, τη μουσική, την ποίηση και τη λογοτεχνία. Αξίζει να δουν οι μαθητές, όχι μόνο οι επανήσιοι αλλά και αυτοί που κατάγονται από άλλα μέρη, τα έθιμα, τις συνή-

1. Βλ. Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιδίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμ. Α΄: *Ο ρόλος του περιγύρου*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1993· τόμ. Β΄: *Συλλογικά πεπρωμένα*, Αθήνα 1997· τόμ. Γ΄: *Γεγονότα, ποδητική, άνθρωποι*, Αθήνα 1998· Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.

θιες και τον πολιτισμό που δημιουργήθηκε σε τούτα τα νησιά. Να μελετήσουν την κοινή ιστορική μοίρα που είχαν οι Επτανήσιοι και να αντιληφθούν τις ιδιαιτερότητες που απορρέουν από τους αιώνες της ξενοκρατίας (Ενετοκρατία, Γαλλοκρατία, Επτάνησος Πολιτεία, Αγγλοκρατία, Ένωση με την Ελλάδα).²

Σύντομο ιστορικό του μαθήματος της τοπικής ιστορίας

Μολονότι τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες προκειμένου να ενταχθεί η τοπική ιστορία στην εκπαίδευση, την πρωτοβάθμια και την δευτεροβάθμια, δεν έχουμε ακόμη απτά και ενθαρρυντικά αποτελέσματα. Εντούτοις, οι προσπάθειες ένταξης της τοπικής ιστορίας στα σχολικά προγράμματα άρχισαν νωρίς, από τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου νεοελληνικού κράτους. Την πρώτη σημαντική μέριμνα προς την κατεύθυνση αυτή την συναντούμε στο διάταγμα του υπουργού εσωτερικών Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα) της 10ης Φεβρουαρίου του 1825, σχετικά με τα χρέη και καθήκοντα του εφόρου της Παιδείας. Στο άρθρο 9 διαβάζουμε: «*Να δώσει παραγγελιάν με τους κατά τόπον επάρχους και δημογέροντας, με τους επιτρόπους και διδασκάλους των σχολείων διά να συνάξουν τας αρχαιοτήτας οπού κατά καιρούς ευρίσκονται εις κάθε τόπον, νομίσματα δηλαδή, αγάλματα, επιγραφάς και ό,τι άλλο δείψανον αρχαιότητος και να τα αποταμιεύουν εις τα σχολεία, δια να αποκτήση με τον καιρόν πάν σχολείον το μουσείον του, πράγμα αναγκαϊότατον διά την ιστορίαν διά την ανακάλυψιν των αρχαίων ονομασιών των πόδεων και τόπων, διά την γνώρισιν της δεξιότητος των προγόνων μας και διά την*

υπόδηψιν την οποίαν δικαίως έχουσι εις τα τοιαύτα τα σοφά της Ευρώπης έδη, οι οποίοι μας μέμφονται, διότι τα χαρίζομεν ή τα πωλούμεν μικρού τιμήματος εις τους δαμίζοντας εις την Εδδλάδα περιηγητάς των».³

Διαπιστώνουμε ότι μία από τις πρώτες μέριμνες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ήταν να δημιουργήσει ένα είδος μουσείου τοπικής ιστορίας στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία, στο πρόγραμμα των οποίων ενσωμάτωσε και τα μαθήματα της Ιστορίας και της Γεωγραφίας.⁴ Το συγκεκριμένο κείμενο του 1825 συνδέει με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο την γνώση της τοπικής ιστορίας με την γενική και, επιπλέον, υπογραμμίζει ότι το σχολείο είναι ο ενδεδειγμένος τόπος για την μελέτη και ερμηνεία του ιστορικού περιβάλλοντος. Το σχολείο συνδέεται με το μουσείο και ο εκπαιδευτικός κρίνεται ως ο κατάλληλος ερμηνευτής του περιβάλλοντος χώρου.

Στα Αναλυτικά Προγράμματα του 1894 και του 1913 γίνονται αναφορές στην τοπική ιστορία. Για την Β' τάξη του Δημοτικού Σχολείου, το πρόγραμμα του 1894 προβλέπει: «... *Χαρτογραφία του δήμου εν ώ κατοικεί ο διδασκόμενος. Ανάγνωσις του τοπογραφικού χάρτου της ιδίας πατρίδος και των περιχώρων αυτής*». Και το 1913: «... *Ιστορικάς διηγήσεις και παραδόσεις εν απδουστάτη μορφή περί των μνημείων, των ονομασιών των κυριοτέρων οδών και των ιστορικών γεγονότων της πόδεως και των πέριξ*».⁵

Μέχρι την όγδοη δεκαετία του 20ου αιώνα, η σύνδεση του σχολείου με το μουσείο χαλάρωσε και τελικά κόπηκε σχεδόν εντελώς. Το μουσείο και το σχολείο έγιναν δύο χώροι ανεξάρτητοι, ξένοι και

-
2. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τόμος XV, *Αφιέρωμα στην Επάνησο. Παιδεία, Γράμματα, Τέχνη, Ποδηπτική Παράδοση*, Κέρκυρα 1970.
 3. Γενικός έφορος της Παιδείας από το 1824 ήταν ο κορυφαίος λόγιος Γρηγόριος Κωνσταντάς (1758-1844). Βλ. σχετικά, Θεμιστοκλής Α. Μουρτζανός, *Γρηγόριος Κωνσταντάς, Ένας δόγιος σζζητά με τον διαφωτισμό και την παράδοση*, Λάρισα 2017, σσ. 322-334. Βλ. και Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Α', 1821-1894, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1987, σ. 13.
 4. Βλ. Δημήτριος Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική ποδηπτική στην Εδδλάδα, 1821-1832*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1996 Χαράλαμπος Ν. Μπαμπούνης, *Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως και εκπαιδευτική πραγματικότητα κατά την κατοδοιστριακή περίοδο*, Αθήνα 1998· Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997, σσ. 14-43· Δαυίδ Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Αθήνα 1992.
 5. Με το διάταγμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1913, εισάγονται 2-3 ώρες διδασκαλίας σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού μαθήματα Πατριδογνωσίας και Γεωγραφίας. Υπουργός Παιδείας ήταν ο Ι. Δ. Τσιριμώκος.

αποκομμένοι μεταξύ τους. Στη δεκαετία του 1990, το Υπουργείο Παιδείας έδειξε ένα ενδιαφέρον να προωθήσει την περιβαλλοντική Εκπαίδευση.⁶ Τις τελευταίες δεκαετίες εκδηλώθηκε τόσο από το Υπουργείο Παιδείας όσο και από το Υπουργείο Πολιτισμού ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία. Στο πλαίσιο αυτού του ενδιαφέροντος εντάσσονται και οι πρωτοβουλίες πολλών μουσείων, τα οποία πραγματοποιούν ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα και οργανώνουν διάφορες εκθέσεις, όπου οι μαθητές συμμετέχουν ενεργά. Η μουσειοπαιδαγωγική εφαρμόζεται πλέον από πολλά σχολεία και αποτελεί έναν ανερχόμενο κλάδο στην εκπαίδευση.⁷ Παράλληλα, μεγάλος είναι ο αριθμός των συνεδρίων υψηλής επιστημονικής στάθμης που έχουν ως αντικείμενό τους θεματικές από την τοπική ιστορία.

Για πρώτη φορά το Υπουργείο Παιδείας διατύπωσε με εγκύκλιο την πρόθεσή του να ενσωματώσει το μάθημα της τοπικής ιστορίας στο αναλυτικό πρόγραμμα των Γυμνασίων και όρισε τις κατευθυντήριες γραμμές το 1990 (Γ2 299/29-1-90 και Γ2 563/15-2-90). Οκτώ χρόνια αργότερα το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο εξέδωσε πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος για τη συγγραφή σχολικού εγχειριδίου για την τοπική ιστορία (2-6-1998). Δημοσιεύθηκε από τον Ο.Ε.Δ.Β. το βιβλίο των Γ. Λεοντοίνη Μ. Ρεπούση, *Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της αχρονικής Παιδείας*, Αθήνα 2001. Πέντε χρόνια αργότερα αντικαταστάθηκε από το εγχειρίδιο των Σ. Ασωνίτη Θ. Παππά, *Το-*

πική Ιστορία Γ' Γυμνασίου, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2006.

Τα τελευταία χρόνια, η τοπική ιστορία προβλέπεται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών του Δημοτικού Σχολείου στις ανώτερες τάξεις (Δ', Ε', ΣΤ'), ενώ από το 2011 η διδασκαλία της στο Γυμνάσιο εντάσσεται στην Γ' τάξη, αλλά έχει περιοριστεί ασφυκτικά στο πλαίσιο της Σχολικής και Κοινωνικής Ζωής (Σ.Κ.Ζ.) με την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και την Αειφόρο Ανάπτυξη (Π.Ε.Α.Α.).

Σήμερα λοιπόν, μολονότι προβλέπεται η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια και την δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η υλοποίηση των προγραμμάτων δεν είναι πάντοτε ικανοποιητική. Η επιτυχία των στόχων των συγκεκριμένων προγραμμάτων είναι συνυφασμένη με το ενδιαφέρον του εκπαιδευτικού, αφού η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας του δίνει τη δυνατότητα για δημιουργικές δράσεις. Ωστόσο, προϋπόθεση για την επιτυχία αποτελεί όχι μόνο η γνώση του αντικείμενου από την πλευρά του διδάσκοντος και το ενδιαφέρον του για το γνωστικό αντικείμενο, αλλά και ο τρόπος και η μέθοδος με την οποία θα το προσεγγίσει.⁸

Θεματολογία της Τοπικής Ιστορίας

Εκτός από τον περιορισμένο χώρο, το ενδιαφέρον της τοπικής ιστορίας εστιάζεται σε μικρές κοινωνικές ομάδες. Είναι αυτό που ονομάζουν οι ιστορικοί μια μικρο-ιστορία, που επιχειρεί να κατανοήσει τοπικά γεγονότα και καταστάσεις, που δεν είχαν με-

6. Βλ. σχετικά, Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, «Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ένας πρώτος απολογισμός», *Νεοελληνική Παιδεία*, 7 (1986), σσ. 72-84· Ιωάννης Χριστιάς, *Μετέτη Περιβάλλοντος. Θέματα διδασκαλίας*, εκδ. Φελέκη, Αθήνα 1985· Βάσω Παπαδημητρίου, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Σχολείο. Μία διαχρονική θεώρηση*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.

7. Τα τελευταία τριάντα χρόνια, τα μουσεία στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες με μουσειακή παράδοση, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Αμερική, εφαρμόζουν μια επικοινωνιακούς σχεδιασμούς που αποβλέπουν, ανάμεσα στα άλλα, και στην προσέλκυση των μαθητών. Αυτό το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το σχολικό κοινό οδήγησε τα μουσεία στον σχεδιασμό μιας ευέλικτης εκπαιδευτικής πολιτικής και διαμόρφωσαν κατάλληλα τους χώρους, ώστε να εξυπηρετούν εκπαιδευτικές λειτουργίες. Σε αυτό το πλαίσιο, πολλά μουσεία, τόσο στο εξωτερικό όσο και στην Ελλάδα, οργανώνουν μουσειοπαιδαγωγικές δραστηριότητες με προγράμματα και θεματικές από την τοπική ιστορία. Για περισσότερα, βλ. Γ. Κόκκινος – Ε. Νάκου (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2006· Ε. Νάκου, *Μουσείο, ιστορίες και Ιστορία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2009· Ν. Νικονάνου, *Μουσειοπαιδαγωγική: από τη θεωρία στην πράξη*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2010.

8. Βλ. Θεόδωρος Γ. Παππάς, *Η μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2016.

λητηθεί επαρκώς. Για να αξιοποιηθούν όμως σωστά τα πορίσματα της μικρο-ιστορίας και να ερμηνευτούν, είναι καλό να ενταχθούν στη μακρο-ιστορία, γιατί διαφορετικά θα παραμείνουν απλές καταγραφές.⁹

Επειδή εκτός από τον *χρόνο*, βασικός πόλος της ιστορίας είναι ο *τόπος*, ένα επιλεγόμενο θέμα είναι η ιστορία του τοπίου. Η σχετική πληροφόρηση είναι σημαντική, καθώς συχνά τροφοδοτεί ερωτήματα ή παρέχει απαντήσεις σε άλλα, ήδη διατυπωμένα. Το φυσικό περιβάλλον και ό,τι υπάρχει σ' αυτό, όπως η κλωρίδα, η πανίδα, τα διάφορα μνημεία, τα κτήρια, το οδικό δίκτυο, είναι στοιχεία που βοηθούν να κατανοήσουμε και να αξιολογήσουμε την επίδρασή τους στη ζωή των ανθρώπων της περιοχής. Συναφή με τον τόπο είναι και τα τοπωνύμια της περιοχής, τα οποία μπορούν να διαφωτίσουν πτυχές της ιστορίας του παρελθόντος.¹⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία παρουσιάζουν και τα ανθρωπωνύμια, καθώς και τα παρωνύμια. Οι μαθητές θα μπορέσουν με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού να κατανοήσουν τον μηχανισμό που καθορίζει τον τρόπο που δίνονται τα ονόματα, π.χ. για την πρωτότοκη κόρη το όνομα της γιαγιάς από την πλευρά της μητέρας, για τον πρωτότοκο γιο το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα ή το όνομα κάποιου συγγενή που έχει φύγει από τη ζωή στο δευτερότοκο παιδί. Οι μαθητές μαθαίνουν επίσης ότι τα πατρωνύμια συχνά έβγαιναν από το επάγγελμα που έκανε κάποιος πρόγονος, από κάποιο σωματικό χαρακτηριστικό ή ελάττωμα που είχε, από τον τρόπο ζωής ή τις συνήθειες κάποιου.

Σημαντικό πεδίο για την σχολική έρευνα είναι η κατανόηση από την πλευρά των μαθητών της κοινωνίας και των κοινωνικών δομών, όπως ο θεσμός της οικογένειας και των μελών της, οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, η διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων, μέλη της κοινωνίας με ειδικές ανάγκες, καθώς και η θέση των ανέργων στο κοινωνικό σύνολο. Η κατανόηση αυτών των κοινωνικών δομών – τρόπος ζωής των ανθρώπων, συνήθειες και ήθη, πολιτικές δομές, πολιτιστική κληρονομιά – βοηθάει τους μαθητές να εισχωρήσουν στο μακρινό παρελθόν και να κατανοήσουν στάσεις και συμπεριφορές των ανθρώπων, να ερμηνεύσουν οτιδήποτε απέμεινε χωρίς να αλλάξει, ή αν έχει αλλάξει λίγο για μεγάλο χρονικό διάστημα.¹¹

Ενδιαφέρον αλλά δύσκολο θέμα για μαθητές είναι η τοπική οικονομία και οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής.¹² Εδώ θα χρειαστεί να προσαρμοστούν οι ερωτήσεις στις προσλαμβάνουσες των μαθητών. Η επιλογή του θέματος με αφορμή τη λειτουργία ενός εργοστασίου που λειτουργούσε στην περιοχή ή το σταμάτημα της λειτουργίας του είναι σημαντικό να προσεγγιστεί σχετικά με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει για την τοπική κοινωνία. Γραπτές μαρτυρίες ή προφορικές από εργοδότες και εργαζόμενους θα βοηθήσουν ώστε να γνωρίσουν οι μαθητές τους χώρους εργασίας, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εργάζονταν, τις σχέσεις μεταξύ τους, τις φιλοδοξίες τους, το εργασιακό κλίμα της εποχής, τον μόχθο και την δημιουργία. Θα έχουν ενδεχομένως τη δυνατότητα να μιλήσουν με παλαιούς εργάτες αλλά και εργοδότες θα προβληματιστούν για τις συνθήκες εργασίας, για τη θέση της επιχείρησης στην τοπική οι-

9. Βλ. Μαρία Βαϊνά, *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, σσ. 73-75.

10. Βλ. Didier Guyvarc'h, «L'histoire locale à l'école», στο: Alain Croix & Didier Guyvarc'h, *Guide de l'histoire locale*, εκδ. du Seuil, Paris 1990, σσ. 291-304.

11. Βλ. Σ. Ασωνίτης & Θ. Παππάς, *Τοπική Ιστορία Γ' Γυμνασίου. Βιβλίο Εκπαιδευτικού*, ό.π., σσ. 33-34.

12. Βλ. Ευάγγελος Δ. Πρόντζας, *Οικονομική ιστορία: ζητήματα μεθόδου και περιεχομένου*, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1997, σσ. 27-65· Θανάσης Καλαφάτης - Ευάγγελος Πρόντζας (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του ελληνικού κράτους: συγκρότηση εθνικής οικονομίας*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2011.

κονομία και θα αναζητήσουν τους λόγους για τους οποίους η επιχείρηση έκλεισε.

Η θεματολογία της τοπικής ιστορίας είναι ευρύτατη. Οι μαθητές μπορούν να επιλέξουν να ασχοληθούν με την ιστορία του σχολείου τους. Θα μπορέσουν να μελετήσουν την ιστορία του κτηρίου, τις προηγούμενες χρήσεις, τα εποπτικά μέσα, τα μαθητολόγια, εκθέσεις επιθεωρητών και σχολικών συμβούλων, τη βιβλιοθήκη, φωτογραφίες παλαιών μαθητών και διδασκόντων κ.ά. Βεβαίως, στο θέμα αυτό η βασική πηγή για την τεκμηρίωσή του είναι κυρίως το αρχείο του σχολείου.¹³

Ενδεικτικά θέματα τοπικής ιστορίας για τα Επτάνυσα:

Κέρκυρα. Το παλαιό φρούριο της Κέρκυρας: αγάλματα και προτομές: δρόμοι και καντούνια στην παλαιά πόλη της Κέρκυρας. Εργοστάσια που έκλεισαν και δεν λειτουργούν το μέγαρο Καποδίστρια: ιστορία ενός κτηρίου: Αναγνωστική Εταιρεία και οι λέσχες ανάγνωσης στο παρελθόν το εργαστήριο ενός ζωγράφου ψάχνοντας ένα έκθεμα στο αρχαιολογικό μουσείο οι ριζοσπάστες βουλευτές ιστορία της οικογένειας Θεοτόκη: οι μπάντες της Κέρκυρας κ.α.

Λευκάδα. Λευκαδίτες λόγιοι (Ιωάννης Ζαμπέλης, Ιωάννης Σταματέλος, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Αναστάσιος Σκιαδαρέσης, Δημήτριος Γολέμης, Κώστας Γράψας, Άγγελος Σικελιανός, Νίκος Σβορώνος, Νάνος Βαλαωρίτης, Αγνή Μπάλτσα κ.ά.). Πρωτοχρονιάτικα έθιμα στη Λευκάδα ο Λευκαδίτικος γάμος η Λευκαδίτικη φορεσιά το Λευκαδίτικο κέντημα το κάστρο της Αγίας Μαύρας κ.ά.

Κεφαλλονιά. Το κάστρο του αγίου Γεωργίου ο εφοπλιστής και ευεργέτης Π. Βαλλιάνος ο θαλασσοπόρος Φωκάς Ιωάννης ή Χουάν ντε Φούκα. Κεφαλλονίτες λόγιοι (Άβλιχος Μικέλης, Άννινος Μπάμπης, Βικάτος Σπύρος, Γεράκης Κωσταντίνος,

Καββαδίας Νίκος, Καλλιγιάς Παύλος, Λασκαράτος Ανδρέας, Μαρινάτος Σπύρος, Μπονάτος Γιώργος, Σκλάβος Γεράσιμος, Στέρης Γεράσιμος). Αρχοντικά στην Κεφαλλονιά (Αρχοντικό Κοσμετάτου, Αρχοντικό Βρεττού, Αρχοντικό Τυπάλδου-Ιακωβάτου – Ιακωβάτιος Βιβλιοθήκη). Κωδωνοστάσιο του Αγίου Γερασίμου Πλατεία Βαλλιάνου Ίδρυμα Φωκά-Κοσμετάτου το κτήριο της Τράπεζας της Ελλάδος το Θέατρο «Κέφαλος» Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Κεφαλονιάς. Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κεφαλονιάς και Ιθάκης κ.ά.

Ζάκυνθος. Σημαντικοί ζακυνθινοί λόγιοι (Αντώνιος Μαρτελάος, Αντώνιος Μάτεσης, Ούγκο Φώσκολο, Ανδρέας Κάλβος, Διονύσιος Σολωμός, Γεώργιος Τερτσέτης, Ερμάνος Λούντζης, Παναγιώτης Χιώτης, Γρηγόριος Ξενόπουλος κ.ά.). Πλατεία Σολωμού Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθινών Εκκλησίες, ναοί και μοναστήρια στη Ζάκυνθο. «Ομιλίες» και Θέατρο του Δρόμου (υπαίθριες παραστάσεις Λαϊκού Θεάτρου τις απόκριες).

Οι μαθητές θα προσπαθήσουν να κατανοήσουν με την βοήθεια του εκπαιδευτικού τον τρόπο με τον οποίο η διαδρομή μέσα στην ιστορία επηρέασε τους κατοίκους των Επτανήσων, τον αντίκτυπο που είχε στον χαρακτήρα τους, στα ήθη και στα έθιμα, στη γλώσσα τους, αλλά και στην αρχιτεκτονική των νησιών. Να ερμηνεύσουν τον λόγο για τον οποίο τα γράμματα και οι τέχνες άνθησαν τόσο πολύ στο Ιόνιο. Να μάθουν για τον Σολωμό και τον Κάλβο, τον Ξενόπουλο και τον Λασκαράτο, τον Σικελιανό και τον Βαλαωρίτη. Να πληροφορηθούν για το έργο και την προσωπικότητα του Ιωάννη Καποδίστρια. Είναι αυτονόητο ότι το μάθημα της τοπικής ιστορίας οφείλει να έχει σαφή στόχευση.

Στόχοι διδασκαλίας της Τοπικής Ιστορίας

Έχει γίνει κατανοητό σήμερα ότι η τοπική ιστορία

13. Florence Regourd, «Faire l'histoire de l'école», στο: Alain Croix και Didier Guyvarc'h, *Guide de l'histoire locale*, εκδ. Seuil, Παρίσι 1990, σσ. 258-274, 291-309.

αποτελεί σημαντικότερο μέσο εκπαίδευσης, καθώς ο μαθητής μέσα από τη συμμετοχική μάθηση θα αποκτήσει γνώσεις, θα αναπτύξει δεξιότητες και θα διαμορφώσει υπεύθυνες στάσεις απέναντι στην κοινωνία. Είναι προφανές ότι αυτού του είδους η εκπαίδευση θα ωφελήσει πολλαπλά την ελληνική κοινωνία, καθώς δημιουργεί προϋποθέσεις ποιοτικής αναβάθμισης της σχέσης των πολιτών με τα ιστορικά τεκμήρια και διευρύνει τις σχέσεις σχολείου και κοινωνίας. Έτσι, η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας θα βοηθήσει στο απώτερο μέλλον στην αναβάθμιση της σχέσης των πολιτών με τα ιστορικά τεκμήρια και θα συμβάλει επίσης στο άνοιγμα του σχολείου προς την κοινωνία.

Με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας στο σχολείο ο μαθητής κατανοεί εύκολα τον περιβάλλοντα χώρο, φυσικό και δομημένο, και εντάσσεται δημιουργικά σ' αυτόν (παλαιότερα μνημεία, αρχαία, κτίσματα, εργαλεία άλλων εποχών, συνήθειες και τρόπους ζωής, σύγχρονα έργα, τοπικούς θρύλους). Επίσης, κατανοεί πληρέστερα τις σύγχρονες εξελίξεις στον κοινωνικό του χώρο. Σφυρηλατεί πλέον σε μια έλλογη βάση τους δεσμούς του με τον τόπο στον οποίο ζει. Ο μαθητής ασκείται στην παρατήρηση των πραγμάτων γύρω του και κατανοεί γιατί πήραν τη μορφή που έχουν σήμερα, μαθαίνει επίσης να συγκρίνει και να ερμηνεύει. Μέσα από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας ο μαθητής με τις γνώσεις που αποκτά διαμορφώνει στάσεις που του επιτρέπουν να εντοπίζει, να επιλέγει, να αξιολογεί και να αξιοποιεί τις κατάλληλες πηγές πληροφόρησης. Τέλος, αναπτύσσει ερευνητικές ικανότητες και συσφίγγει περισσότερο τους δεσμούς του με τον τόπο του.

Επίσης, ο μαθητής μέσα από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας αναπτύσσει κριτήρια ώστε να προσεγγίζει με υψηλή γνωστική ικανότητα το παρελθόν. Στον σύγχρονο τοπικό και κοινωνικό χώρο που ζει, κατανοεί τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα. Αποκτά γνώση των διαχρονικών προβλημάτων της τοπικής κοινωνίας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Βοηθά έτσι στην προαγωγή της συλλογικής αυτογνωσίας και στην αποδοχή της διαφορετικότητας. Τέλος, αποκτά ευαισθησία για την αει-

φόρο εκπαίδευση και για την καλύτερη ποιότητα ζωής.

Η ωφέλεια, λοιπόν, που αποκομίζει ο μαθητής, αλλά και συνολικά η κοινωνία στην οποία αυτός θα λειτουργήσει ως πολίτης, από τη γνώση των προβλημάτων και των ειδικών χαρακτηριστικών της πληθυσμιακής ομάδας στην οποία αυτός και η οικογένειά του είναι ενταγμένοι, είναι σημαντική.

Μεθοδολογία στη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας

Για την επίτευξη των στόχων του μαθήματος έχει ιδιαίτερη σημασία η επιλογή του θέματος. Πριν από την επιλογή του, ο διδάσκων χρειάζεται να διερευνήσει αν το προτεινόμενο θέμα πληροί τις προϋποθέσεις, ώστε η υλοποίησή του να οδηγήσει στα προσδοκώμενα από το μάθημα αποτελέσματα για τους μαθητές. Έτσι, η επιλογή του κατάλληλου θέματος αποτελεί την πρώτη μέριμνα του διδάσκοντος, ο οποίος χρειάζεται να προετοιμασθεί για τη συζήτηση με τους μαθητές, προκειμένου να διατυπώσουν το θέμα από κοινού. Είναι προφανές ότι για να πετύχουμε τον στόχο μας θα πρέπει να μάθουμε πώς θα θέσουμε τις κατάλληλες ερωτήσεις στις πηγές του θεματός μας. Θα παρατηρήσουμε ότι από τη διατύπωση των ερωτημάτων εξαρτάται η ακρίβεια και η σαφήνεια των απαντήσεων που θα λάβουμε. Τα ερωτήματα αυτά είναι δυνατόν να αναφέρονται σε ευρύ φάσμα ανθρωπίνων δραστηριοτήτων του παρελθόντος. Τέτοια αρχικά ερωτήματα είναι αυτά του τύπου «Ποια η κοινωνική σύνθεση και δομή της ομάδας; Ποιες οι συνθήκες κατοικίας των μελών της; Πώς κέρδιζαν οι άνθρωποι τη ζωή τους; Πώς διασκέδαζαν; Πώς εκπαιδεύονταν;». Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να επισημάνουμε ότι η ανάλυση του αρχικού γενικού ερωτήματος με το οποίο διατυπώνεται το θέμα, εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τη διαθεσιμότητα συναφών πηγών και τη δυνατότητά τους να δώσουν απαντήσεις.

Αφού διατυπωθεί με σαφήνεια το θέμα από κοινού με τους μαθητές, η κάθε ομάδα εργασίας θα το μελετήσει και θα καταλήξει σε μια δραστηριότητα. Η

μέθοδος προσέγγισης ενός θέματος τοπικής διάστασης δεν διαφέρει από τον τρόπο προσέγγισης της γενικής ιστορίας. Πρώτα γίνεται η επιλογή του θέματος, μπαίνουν σε συζήτηση τα βασικά ερωτήματα, μελετώνται οι διάφορες πηγές και οι πληροφορίες, γίνεται σταχυολόγηση των πηγών με κριτικό πνεύμα, ακολουθεί η σύνθεση του κειμένου και η τελική αξιολόγηση του εγχειρήματος.

Στο παιδαγωγικό πλαίσιο της ανακαλυπτικής μάθησης, η ομαδοσυνεργατική μέθοδος ανάπτυξης σχεδίων εργασίας αποδεικνύεται ικανοποιητική ως προς τη διδακτική μεθοδολογία, η οποία στηρίζεται στις αρχές της αυτενέργειας και της συμμετοχικής μάθησης. Είναι η λεγόμενη μέθοδος project. Η διάρκεια ενός σχεδίου εργασίας κυμαίνεται συνήθως από 2 έως 3 ώρες διδασκαλίας μέχρι και ένα διδακτικό έτος. Το σχέδιο εργασίας υλοποιείται σε τέσσερα στάδια. Πρώτα διατυπώνονται οι σκοποί και οι στόχοι του προγράμματος με την συμμετοχή των μαθητών. Στη συνέχεια σχεδιάζεται το πρόγραμμα το οποίο εκτελείται βάσει του σχεδιασμού. Παράλληλα, γίνεται διαμορφωτική αξιολόγηση για τυχόν διορθώσεις ή παρεμβάσεις. Η ολοκλήρωση του προγράμματος επιτυγχάνεται με την τελική αξιολόγηση σε συνεργασία των εκπαιδευτικών με τους μαθητές. Μέσα από αυτή τη διαδικασία οι μαθητές αναπτύσσουν την κριτική σκέψη και κάνουν την αυτοκριτική τους.¹⁴

Προϋπόθεση για την επιτυχία ενός σχεδίου εργασίας είναι η τήρηση των κανόνων από όλους, η σαφήνεια στη διατύπωση των στόχων και η συνοχή της ομάδας. Όσον αφορά στον ρόλο του εκπαιδευτικού στο πλαίσιο ανάπτυξης του project, αυτός πρέπει να στηρίζεται στις σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις.¹⁵

Πηγές της Τοπικής Ιστορίας

Τα ενδιαφέροντα της τοπικής ιστορίας εκτείνονται από το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον, τα αρχαιολογικά έγγραφα, τις επιστολές, τα εργαλεία και τις μηχανές, τα οικιακά σκεύη και τις ενδυμασίες, μέχρι τις σφραγίδες και τα νομίσματα, τα λογοτεχνικά έργα, τον τοπικό τύπο, τα έργα τέχνης, τις φωτογραφίες, τις παλαιές κινηματογραφικές ταινίες, καθώς και τις προφορικές μαρτυρίες.¹⁶ Όλες αυτές οι άμεσες ή έμμεσες πηγές προσφέρονται για μαθητική έρευνα με την απαραίτητη καθοδήγηση του εκπαιδευτικού.

Εκτός από τη βιβλιογραφία, ο τοπικός τύπος, ιδιαίτερα στα Επτάνησα, αποτελεί σημαντική πηγή, όπως και τα διάφορα έγγραφα και οι ληξιαρχικές πράξεις που μπορούμε να συμβουλευτούμε στα κατά τόπους Γενικά Αρχεία του Κράτους. Πέρα όμως από τις γραπτές πηγές, σημαντικές μαρτυρίες για την τοπική ιστορία αποτελούν και οι προφορικές συνεντεύξεις, το φωτογραφικό υλικό, οι ηχητικές μαρτυρίες. Σε κάθε περίπτωση, από όλες αυτές τις κατηγορίες πηγών της τοπικής ιστορίας, πιο προσιτές στους μαθητές αποτελούν το υλικό περιβάλλον, τα διάφορα έγγραφα, ο τύπος και οι προφορικές μαρτυρίες.

Η μελέτη του τοπίου, πέραν από τα σταθερά στοιχεία του που παρουσιάζουν ενδιαφέρον, είναι ελκυστική και γόνιμη γιατί η μαθητική έρευνα θα επιδιώξει να αποκωδικοποιήσει κατά το δυνατόν τις ανθρώπινες παρεμβάσεις σ' αυτό. Η ενασχόληση λοιπόν με το φυσικό περιβάλλον, όταν γίνεται με κατάλληλο εκπαιδευτικό τρόπο, δημιουργεί ιδιαίτερο δεσμό του μαθητή με αυτό και θα οδηγήσει στον σεβασμό και στην υιοθέτηση υπεύθυνης στά-

14. Βλ. Γ. Ν. Λεοντίνης – Μ. Ρεπούση, *Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001, σσ. 97-119.

15. Για περισσότερα βλ. Κ. Frey, *Η μέθοδος project: μια μορφή ομαδοτικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*, μτφρ. Κ. Μάλλιου, Αφοί Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1999· Κ. Χρυσοφίδης, *Βιωματική-Επικοινωνιακή διδασκαλία: η εισαγωγή της μεθόδου project στο σχολείο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2000.

16. Βλ. Charles Samaran, *Ιστορία και μέθοδοί της, Encyclopédie de la Pléiade*, μτφρ. Ελ. Στεφανάκη, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, τόμ. Α' 1979, τόμ. Β1 και Β2 1981, τόμ. Γ' 1987, τόμ. Δ' 1980.

ους απέναντι στη φύση.¹⁷

Σημαντική πηγή για την τοπική ιστορία αποτελούν και οι προφορικές μαρτυρίες, αφού δίνουν τον λόγο στον άνθρωπο που βίωσε τα γεγονότα που αφηγείται. Η προφορική ιστορία μπορεί να προσεγγίζει και πληροφορίες, όπως αισθήματα, στάσεις, αντιθέσεις προσώπων και ομάδων που δεν εντοπίζονται σε άλλες πηγές. Χρειάζεται όμως προσοχή ως προς την αξιοποίηση της προφορικής μαρτυρίας, επειδή ελέγχεται (τελεί υπό αμφισβήτηση) η αντικειμενικότητά της σε σχέση με τις υπόλοιπες πηγές. Πολλές φορές το πρόσωπο που μιλά μπορεί να μην έχει νωπά στην μνήμη του τα γεγονότα ή να ερμηνεύει τα πράγματα διαφορετικά. Άλλες φορές πάλι μπορεί και να θέλει να μας παραπλανήσει.¹⁸

Η συνέντευξη και η ηχογράφηση ενδείκνυται να μην γίνεται σε δημόσιο χώρο, ούτε να πραγματοποιείται παρουσία τρίτων. Είναι σημαντικό για την αντικειμενικότητα της καταγραφής, στο πλαίσιο της σχολικής εμπειρίας, να δημιουργηθεί από τους ερευνητές κλίμα εμπιστοσύνης. Να είναι ευγενικοί, υπομονετικοί και να μην διακόπτουν συχνά τον μάρτυρα. Οφείλουν να ενημερώσουν τον συνομιλητή, αφού τον ευχαριστήσουν για την προθυμία του να δώσει συνέντευξη και να μαγνητοσκοπηθεί, για τον τρόπο χρήσης των λεγομένων του στη σχολική μονάδα.

Με την επιστροφή στο σχολείο γίνεται η μεταγραφή του περιεχομένου της μαγνητοταινίας και η κριτική ανάλυση. Στη φάση αυτή, πέραν από τις πληροφορίες, εντοπίζονται και αξιοποιούνται επίσης, οι παραλείψεις, οι συγχύσεις, οι σιωπές, οι επαναλήψεις και οι αντιφάσεις. Συχνά, τα στοιχεία αυτά επιβάλλουν την αναζήτηση και άλλης προφορικής πηγής.¹⁹

Ολισθήματα προς αποφυγήν

Η τοπική ιστορία βοηθάει τους μαθητές να κατανοήσουν καλύτερα τον κόσμο που τους περιβάλλει και αποκτούν μέσα από τη διδασκαλία της νέες στάσεις για το σήμερα. Τους δίνεται η δυνατότητα να κατανοούν τόσο το παρελθόν όσο και το παρόν. Ο διδάσκων, λόγω της φύσης της διδασκαλίας και της μεθοδολογικής προσέγγισης, λειτουργεί ως σύμβουλος, ως καθοδηγητής, ως συνεργάτης και συνερευνητής των μαθητών. Ο ρόλος αυτός του διδάσκοντα γίνεται αποδεκτός από τους μαθητές αλλά και αγαπητός. Η μεθοδολογική προσέγγιση είναι συνήθως διαθεματική. Μέσα από αυτή τη διαδικασία οι μαθητές μαθαίνουν να λειτουργούν συνεργατικά και συνθετικά. Απώτερος στόχος της ερευνητικής ομάδας είναι η ικανότητα να συμβάλλει δημιουργικά στην αυτογνωσία της κοινωνίας στην οποία ανήκουν.

Η τοπική ιστορία είναι μάθημα βιωματικό και ανακαλυπτικό. Ο εκπαιδευτικός ωθεί τους μαθητές να προσεγγίσουν το τοπικό παρελθόν με κριτικό πνεύμα απαλλαγμένο από προκαταλήψεις και παγιωμένα στερεότυπα. Γιατί κάθε επιπόλαιη και επιφανειακή προσέγγιση θα μπορούσε να αποβεί αρνητική και βλαπτική προσφορά. Επίσης, θα πρέπει να αποφεύγεται ο τοπικισμός και οι εθνικιστικές προσεγγίσεις ιστορικών θεμάτων, κάτι που θα μπορούσε να οδηγήσει στη διαμόρφωση κίβδηλης ιστορικής συνείδησης, να αναπαραγάγει στερεότυπα, να αναπτύξει αρνητικά αισθήματα και να εμποδίσει τους μαθητές να φτάσουν σε πνευματική ωριμότητα. Με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας οι μαθητές δεν γνωρίζουν απλά το παρελθόν του τόπου τους, το ανακαλύπτουν, το βιώνουν, το κάνουν κτήμα τους και για αυτούς τους λόγους αποκτούν ιστορική συνείδηση, ένα ακαταμάχητο όπλο και ισχυρό εφόδιο για το παρόν και το μέλλον τους.

17. Βλ. Ιωάννης Χριστιάς, *Μελέτη Περιβάλλοντος. Θέματα διδασκαλίας*, εκδ. Φελέκη, Αθήνα 1985· Βάσω Παπαδημητρίου, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Σχολείο. Μία διαχρονική δεώρηση*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.

18. Robert Stradling, *Enseigner l'histoire de l'Europe du 20e siècle*, Conseil de l'Europe, Στρασβούργο 2001.

19. Για τους τρόπους επεξεργασίας του οπτικοακουστικού υλικού και την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών βλ. Robert Stradling, *όπ.*, σσ. 185-208.

Είναι εντυπωσιακή η συμμετοχή των Επτανήσων στην Ελληνική Ιστορία και στην πνευματική ανάπτυξη της Ελλάδας, κάτι το οποίο δεν αποτιμάται αντικειμενικά και δεν αναφέρεται πάντοτε στα σχολικά εγχειρίδια. Όμως, το να είναι κανείς υπερήφανος για την επανησιακή καταγωγή του δεν σημαίνει ότι είναι λογικό να νοσταλγεί παθολογικά «αλλοτινές όμορφες εποχές»! Οι Επτανήσιοι,

όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες, διακρίνονται για την αγάπη προς τον τόπο τους. Όμως, ο τοπικισμός τους αυτός είναι κάτι που αρέσει και ενθουσιάζει, όσο αποτελεί κίνητρο προσφοράς και προόδου, ενώ κάθε υπερβολή αποτελεί αρνητική προσφορά στον Επανησιακό Πολιτισμό και θα πρέπει να αντιμετωπίζεται και να συζητείται στο σχολείο.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσον

- Ανδρέου, Α., *Ιστορία, μουσείο και σχολείο*, εκδ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1996.
- Ασδραχάς, Σ., *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- Ασδραχάς, Σ., *Ιστορική έρευνα και ιστορική παιδεία: πραγματικότητες και προοπτικές*, εκδ. Μνήμων, Αθήνα 1982.
- Ασωνίτης, Σ. – Θ. Παππάς, *Τοπική Ιστορία Γ' Γυμνασίου*, εκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 2006.
- Βαϊνά, Μ., *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό αιώνα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Βώρος, Φ., «Τοπική Ιστορία», *Εκπαιδευτικά* 20 (1990), σσ. 33-41.
- Γιαννόπουλος, Δ.Κ., «Η τοπική ιστορία», στο *Τοπική Ιστορία και Αρχαία. Πρακτικά Δημέρου* (Σάμος, 26-27 Απριλίου 1991), Σάμος 1992, σσ. 17-41.
- Γруντάκης, Γ., «Το νόημα της Τοπικής Ιστορίας και η Διδακτική της», στο Λ.Γ. Μενδώνη – Ν.Σ. Μάρ-
γαρης (επιμ.) *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα
1998, σσ. 495-503.
- Δάλκος, Γ., *Μουσείο και Σχολείο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Δημαράς, Α., (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τομ. 1, 1821-1894, τομ. 2, 1895-1967, εκδ. Ερμής, Αθήνα
1987-1990.
- Κόκκινος, Γ. – Ε. Νάκου (επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*, εκδ. Με-
ταίχμιο, Αθήνα 2006.
- Λεοντοίνης, Γ. – Μ. Ρεπούση, *Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο Σπουδής στο Πλαίσιο της Σχολικής Παιδείας*, ΟΕΔΒ,
Αθήνα 2001.
- Ματοαγγούρας, Η., *Στρατηγικές διδασκαλίας*, Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Μιχαηλάρης, Π., «Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας», *Επιστημονική Συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ.
Δημαρά*, εκδ. Κ.Ν.Ε. – Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1994, σσ. 211-221.
- Μπρισένιου, Σοφία, *Η διδακτική της Τοπικής Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, διδ. διατριβή, Ιωάννινα
2015.
- Νάκου, Ε., *Μουσείο, ιστορίες και Ιστορία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2009.
- Νικονάνου, Ν., *Μουσειοπαιδαγωγική: από τη θεωρία στην πράξη*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2010.
- Παπαδημητρίου, Β., *Περιβαλλοντική εκπαίδευση και σχολείο. Μία διαχρονική θεώρηση*, έκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα
1998.
- Παππάς, Θ. Γ. (επιμ.), *Κέρκυρα. Εγχειρίδιο Τοπικής Ιστορίας*, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο – Δήμος Κερκυραίων,
Αθήνα 2000.
- Παππάς, Θ. Γ., *Εγχειρίδιο ιστορίας Ιονίων Νήσων*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Κέρ-
κυρα 2020.
- Παππάς, Θ. Γ., *Η μεθοδολογία της έρευνας στις ανθρωπιστικές επιστήμες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2016.
- Φλογαίτη, Ε., *Περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1993.
- Χαρίτος, Χ., *Η τοπική ιστορία στο σχολείο*, Βόλος 1999.
- Χριστιάς, Ι., *Από την πατριδογνωσία στη μελέτη περιβάλλοντος*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.

Ξενόγλωσσον και μεταφρασμένον

- Bernard, Alain – Geneviève Joutard – Jean-Pierre Rioux (et alii), *A la recherche du temps présent: Histoire orale et enseignement*, Amiens 1987.
- Bigge, M., *Θεωρίες μάθησης για εκπαιδευτικούς*, μτφρ. Α. Κάντας – Α. Χαντζή, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 1990.
- Braudel, F., *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιδίππου Β΄ της Ισπανίας*, τόμος Α΄: *Ο ρόδος του περιγύρου*, μτφρ. Κλαίρη Μισσοτάκη, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1993 (1991Α).
- Campbell-Kease, J., *A Companion to local history Research*, Λονδίνο 1989.
- Croix, Alain – Guyvarc'h Didier (et alii), *Guide de l'histoire locale*, éd. du Seuil, Paris 1990.
- Derruau, Max, *Ανθρωπογεωγραφία*, μτφρ. Γ. Πρεβελάκης, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987 (1991Ζ).
- Dosse, F., *Η ιστορία σε ψίχουδα. Από τα Annales στην Νέα Ιστορία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993.
- Douch, D., *Local History and the Teacher*, Redwood Press, London 1972.
- Dymond, D., *Writing Local History*, Sussex 1988.
- Frey, K., *Η μέθοδος project: μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999.
- Hey, D., *The Oxford Companion to Local and family History*, Οξφόρδη 1996.
- Hoskins, W.G., *Local History in England*, Longman, London-New York 1984.
- Le Goff, J. – Pierre N. (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, τομ. 1-2, μτφρ. Κλ. Μισσοτάκη, τομ. 3, μτφρ. Κλ. Μισσοτάκη, Ν. Σαββάτης, εκδ. Ράππας, Αθήνα 1981, 1983, 1988.
- Le Goff, J., *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γ. Κουμπουρλής, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.
- Leuillot P., «Histoire locale et politique de l'histoire», *Annales E.S.C.* (1974), σσ. 139-150.
- Michaux, M., *Enseigner l'histoire au collège*, Παρίσι 1997.
- Page, S.J., «Research methods and techniques-researching local history: methodological issues and computer-assisted analysis», *Local History* 23 (1993), σσ. 20-30.
- Parker, J.C., «Local History and Genealogy in the Classroom. Without Cooperation between Teachers and Librarians, Research Assignments Risk Failure», *The History Teacher* 23 (1989-90), σσ. 375-381.
- Rogers, A., *Approaches to Local History*, ed. Longman, London and New York 1977Ζ (1972Α).
- Romano, R., «Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας: Η τοπική ιστορία ενόψει μιας ιστορίας των αμφίδρομων πολιτισμικών μεταβολών», μτφρ. Σπ. Ασδραχάς, στο Α. Νικηφόρου (επιμ.): *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση: νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος – 19ος αι.*, Κέρκυρα 1998, σσ. 271-280.
- Romano, R., *Πού οδεύει η ιστορία; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μτφρ. Χρ. Κουλούρη, Αλ. Κράους, Π. Μιχαηλάρης, Μ. Τραπεζανλίδου, Ευθ. Φαλίδου, εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1988.
- Stradling, R., *Enseigner l'histoire de l'Europe du 20e siècle*, Editions du Conseil de l'Europe, Στρασβούργο 2001.
- Troux, A., *La Géographie et l'histoire locale*, Baillière et fils, Paris 1972.
- Burke, P., *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Αντρέας Π. Ανδρέου, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.